

СЕКЦІЯ «ФІЛОЛОГІЯ»

УДК 821.161.2-2

В. П. Атаманчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

**ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ У П'ЕСІ
ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА «МІЖ ДВОХ СИЛ»**

Стаття присвячена з'ясуванню художніх особливостей п'єси Володимира Винниченка «Між двох сил» у контексті національно-визвольних змагань. Наголос зроблено на осмисленні трагедійних параметрів твору, визначенні ідейної спрямованості, окресленні визначальних ознак трагедійного світобачення.

Ключові слова: конфлікт, національне самовизначення, п'єса, герой, трагедійність.

У п'єсі В. Винниченка «Між двох сил» (1918) ми побачимо конфлікт, що розколоне суспільство, перетворює на ворогів членів однієї родини. Пошук національної ідентичності має трагедійне забарвлення у творі. І. Огієнко зазначає: «І де б ми не знаходились, – чи то вдома, чи на чужині, – ми мусимо скрізь зберігати все своє рідне, обов'язані не цуратися нічого свого» [1, с.148]. Головна героїня Софія Сліпченко переслідує благородну, але нездійсненну мету, тому приречена на моральну поразку, яка позбавляє її життя смислу. Драматична дія охоплює трагедійні явища революційної дійсності, трагедійність яких зумовлюється ідейною невідповідністю, руйнуванням звичних форм життя, фізичним знищенням ідейних супротивників. Трагедійність образів драматичних героїв (Софії, її батька та братів) виявляється у невідповідності їхніх бажань і можливостей – вони прагнуть змінити соціальний устрій, але не готові дати об'єктивну оцінку історичним процесам. Тому їхні дії мають трагедійні наслідки, за які вони несуть відповідальність.

Трагедійний пафос твору формується через відображення подій великої історичної ваги, що призводить до порушення і осмислення проблем людського існування, які у п'єсі постають особливо гостро. Трагедійність образу головної героїні Софії Сліпченко та образів її рідних увиразнюється необхідністю здійснення складного етичного вибору, правильність чи хибність якого перевіряється у критичних ситуаціях, які загрожують духовним спустошенням і фізичним знищенням. Трагедійність образів драматичного твору на ідеологічному рівні виявляється у тому, що будь-яка позиція (Софіїне захоплення більшовицькою революцією, радикалізм Микити Сліпченка) без врахування засобів досягнення мети містить у собі небезпеку моральної катастрофи для виразника цієї позиції. Герої п'єси «Між двох сил» вступають у трагедійний конфлікт, який засновується на непримиренному ідейному протистоянні і стає першопричиною страждань дійових осіб. Вони не можуть прийняти дійсність з усіма її нездоланими суперечностями, що спричинює сильні душевні потрясіння (Софія не може гармонійно узгодити більшовизм з національною ідеєю) і переживання (Микита Сліпченко обурений сваволею більшовиків, вражений діями своїх дітей Софії і Тихона, які оцінює як зраду; Панас розчаровується у соціалістичних ідеалах і не може знайти душевного спокою), тому справедливою є думка Гете про трагедію, яка, за його словами, зображає «обмежовані людиною страждання» [2, с.135], що є відображенням історичного контексту.

В образі Софії Сліпченко втілюються виразні риси трагедійної героїні. Через палке захоплення соціалістичними ідеями вона не здатна осмислити складні суперечності дійсності, які героїня сприймає тільки з точки зору власного сформованого світогляду. Софія добровільно обмежила себе соціалістичними ідеями. Найдорожчі ідеали героїні В. Винниченка у вигляді поєднання соціальної справедливості і національного самовизначення внаслідок конкретних насильницьких дій більшовиків перетворювались на нездійсненні ілюзії, з якими вона не могла розлучитися, що визначало трагедійну спрямованість образу Софії Сліпченко.

Трагедійність образу героїні виявляється у тому, що вона своїми соціалістичними ідеями неусвідомлено заперечує ідею національну. Показовою є її розмова з робітником, який заявляє: «... українцев ми вигнали» [3, с.49], «Нас эта самая самостоятельная Украина и так зарезала» [3, с.50]. Софія не відкидає подібні звинувачення, лише запитує: «Чим я вам зашкодила?» [3, с.50], тим самим спростовуючи власні ідеї про національне відродження, зберігши лише їхню форму у вигляді української мови. Г. Ключек стверджує, що у п'єсі «Між двох сил» Винниченко-художник «переконаливо показав сутність більшовизму, зокрема і його антиукраїнську спрямованість...» [4, с.46].

Як трагедійна героїня, Софія робить помилки, за які вона буде розплачуватися власним життям. Вона сприймає зовнішні атрибути революції у вигляді побудови нового справедливого укладу, в той час, як істинна суть полягала в нищенні норм людського співіснування, іншої моралі, людського життя. С. Павличко зазначає: «Зміна людських стосунків» в Україні була багатограним і суперечливим процесом» [5, с.176]. Ця формула «зміни людських стосунків» передбачає зміну у свідомості конкретної людини, а образ Софії Сліпченко свідчить про те, що це явище було справді «суперечливим», оскільки, сприймаючи революцію як «грандіозну» і «величезну річ», вона не змогла помітити негативних тенденцій, коли не ідея містила у собі можливість покращення життя людини, а людина ставала засобом утвердження ідеї.

Софія, яка вболіває за національне відродження свого народу, не визнає права батька і братів відстоювати що ж ідею, але у боротьбі з більшовиками. У розмові з Панасом, яка, за словами В. Гуменюка, «наближається за своїм характером до безконтактного діалогу, бо врешті кожен персонаж лишається при своїй думці» [6, с.262], Софія намагається повчати його, роблячи акцент на тому, що участь у революції – обов'язок кожної чесної людини. Трагедійність образу Софії знову виявляється в ідеологічних прорахунках: вона щиро вірить у лозунги, згідно з якими будівництво нового ладу асоціюється з руйнуванням старого («коли руйнуються всі гидоти, в яких ми бовталися досі» [3, с.32]), але не зважає на те, що руйнація не є ознакою творення. Показовою у цьому плані є сцена прийому Софією селян: їм не потрібна та свобода, яку їм надали більшовики, і яка насправді полягає у відсутності будь-якого порядку у суспільному житті. Про те, що селяни не розуміють суті того, що відбувається в країні, а просто сприймають те, що їм нав'язують, свідчить їхня розмова з Софією, коли один з них заявляє: «Та ми всі болшовики. Тих українців аж ні однісенького нема» [3, с.52]. Ці сільські «більшовики», які стверджують, що серед них нема українців (це свідчить про трагедію народу, коли українці змушені були виправдовуватися, що нібито вони не українці), чекають порятунку від гайдамак. Така позиція селян доводить, що соціалістична революція у такому вигляді, як вона проходила у селі, їм не потрібна.

У запальній промові Софії відчувається віра в утопічні ідеали: «Як ви, ви не розумієте, що це ж величезна подія всіх віків, усього світу?» [3, с.33], боротьба «за щастя, може, всієї людськості?» [3, с.33]. Вона вважає, що «переворот всіх цін-

ностей», нищення старого є головною умовою для побудови життя «на інших підвалинах, справедливих, розумних, прекрасних» [3, с.33]. Через свою пристрасну віру у соціалізм Софія не помічає алогічності більшовицької боротьби – вона дивується, чому робітники «б'ються з тими, хто несе їм визволення» [3, с.33], але не замислюється над тим, що це за визволення, яке нав'язують силою, і навіщо воно потрібне у такому випадку. Вона не усвідомлює того, що не можна гуманістичні за змістом ідеали утверджувати силою, інакше одне зло, як говорить Софія, у вигляді буржуазії та панства, просто замінюється іншим злом. Проте і за ідеєю рівності вона не бачила конкретної людини. Трагедійність образу Софії визначається розбіжностями між щирими намірами і результатами їх впровадження у життя.

Перед Софією, що намагається врятувати батька і брата, постає жорстока реальність. Очевидно, що картини знущання і розправи над українцями розвіюють її ідеали. Софія не дає оцінки подіям, свідком яких стає в канцелярії, але обурюється, коли Подкопаєв паплюжить портрет Шевченка, що, на думку Л. Мороз, «означає повну й остаточну загибель усіх ілюзій Софії, яка вірила гарним і гуманним гаслам «пролетарської революції» [7, с.193]. Проте якихось ілюзій (перетворювати світ власними силами у таборі більшовиків, намагатися в межах тієї сили, що несе зло українському народові, творити добро) вона не може позбутися, якщо після всього побаченого залишається з більшовиками.

Трагедійність образу Софії полягає у тому, що частка відповідальності за братовбивчу війну лежить і на ній, адже з її допомогою починається наступ більшовиків, результатом якого стає арешт її батька і брата Марка та подальший розстріл Марка, хоч Софія докладає усіх зусиль, щоб врятувати рідних. Софії доводиться вислуховувати страшні звинувачення з уст сестри, в яких звучить і доля правди: «Навалялись в ногах Софіїних приятелів...» [3, с.42]. Вона виправдовується перед матір'ю: «Я благала, я просила...» [3, с.42], але трагедійність образу героїні в тому, що вона сама, хоч і з добрими намірами, сприяла наближенню цього моменту.

Риси трагедійності в образі Софії стають ще більш виразними, коли арештовують її батька і брата, а вона втрачає духовні зв'язки з членами родини, залишаючись наодинці зі своїми душевними муками, які поглиблюються докорами Христини, Панаса, необхідністю кокетування з Грінбергом. Софія стикається із спотвореною картиною того світу, за який боролася, ілюзія про побудову справедливого ладу через руйнування старого остаточно долається реальністю, в якій нищення (як переконується Софія, нищення насамперед фізичне) стає самоціллю. Софія опосередковано і всупереч своїй волі підтримує більшовицьке свавілля, адже вона не зрікається своїх ідей, які, як вона побачила, у дійсності набули потворних форм.

Подальша співпраця Софії з більшовиками засновується на прагненні підмінити дійсне бажаним, облагородити розвінчану ідею, адже її погляди залишаються незмінними. Подібні дії Софії Ю. Бойко-Блохін оцінює як помилку: «Заплутавшись у співвідношеннях національного й соціального, вона стала зряддям ворога, і драма намагається вона всіма силами протиставитися в лоні ворожій системи діям окупанта. На цьому шляху її ширість, суб'єктивна чесність неминуче повинна вести до могили» [8, с.22]. Проте сама Софія не помічає цієї помилки і прагне відстояти своє право на незалежність.

В умовах жорстокого протистояння двох сил Софія не зрікається своєї національної приналежності, а це визначає її відособлене становище у таборів більшовиків. Софія, неодноразово переконавшись у більшовицькій нетерпимості до всього українського, не може не розуміти, що її позиція налаштує її соратників проти неї. Але духовна стійкість героїні полягає у тому, щоб не підлаштовуватись до вимог цього оточення, якщо вони суперечать її власним принци-

пам. Вона не бажає ламати себе задля того, щоб завоювати чийсь довіру, більше того, вона наближається до об'єктивної оцінки дій своїх соратників: «Вони до нас прийшли, а не ми до їх. Вони нас гнітили, зневажали, нищили. І ми повинні тепер зректися?» [3, с.56]. Кинуті Сорочініним при втечі слова про її нібито зраду допомагають їй усвідомити, що до цього часу вона перебувала разом з «негодяями і ворогами свого народу» [3, с.57]. Трагедійність образу Софії полягає у тому, що, намагаючись чесно відстоювати ті принципи, які вважала справедливими і в які щиро вірила, вона не знаходить розуміння з боку своїх соратників через те, що намагалася не зрадити самої себе. І з тієї ж причини їй не залишається місця і серед рідних, які її бажання діяти у відповідності до власних переконань оцінили лише як зраду свого народу і не побачили у ній сильної особистості, якій не підходили тісні рамки обидвох ідеологій.

Софія Сліпченко опинилася «між двох сил». Софія, спробувавши поєднати взаємозаперечні ідеї, зазнала душевних мук (які закінчилися самогубством) через неможливість примирити власні ідеали з дійсністю. Образ Софії трагедійний у силу того, що, героїня В. Винниченка, піддавшись новітнім політичним віянням і виправдовуючи масштабні соціальні потрясіння, жертвою яких став її народ, не змогла передбачити фатальних наслідків цих змін на рівні окремої особистості і всього суспільства.

Як людина, що намагалася бути послідовною у відстоюванні власних позицій, Софія хотіла зберегти особисту незалежність. Софія двічі проігнорувала можливість втекти перед наступом вільних козаків, і в цьому можна побачити не лише її бажання зберегти власну гідність, щоб не почуватися зрадницею, а й довести право на існування власної ідеї навіть ціною життя. Подібному ідейному радикалізму дає відповідну оцінку Т. Свербілова: «Винниченкові п'єси мають одне полемічне ядро дії: ідейний фанатизм (не обов'язково соціалістичний, взагалі будь-яка *idée fixe*), що несе в собі, як ракова пухлина, тільки смерть, загибель, порожнечу» [9, с.33].

Звинувачення у зраді з вуст батька були дуже болісними для Софії, тому що не були справедливими. Вона вболівала за свій народ, але потрапила в залежність від ідеї. Трагедійність образу героїні у тому, що вона, при всіх намаганнях, не могла подолати руйнівні революційні сили, як і не могла позбутись власних ілюзій. Софія односторонньо трактувала поняття зради, оскільки відмова від ідеї, яка базувалася на злочинах, не була би зрадою. Вистраждане мовчання Софії є відповіддю на жорстокі докори Микити Сліпченка. Батько не зрозумів доньку, навіть не спробував з'ясувати причини її вчинків, і не очікував від неї такого кроку, як самогубство. Напруженість та суперечливість душевних переживань Софії, доведених до крайньої межі, що обумовлюється гостротою і масштабністю конфлікту, мотив самогубства вказують на наявність елементів експресіонізму у трагедії В. Винниченка «Між двох сил».

Софія не змогла позбутись своєї ілюзії про нове життя, яка була небезпечною тим, що примушувала повірити в утопію, настільки, щоб намагатися втілити її в життя. Трагедійність образу героїні, а в її особі української інтелігенції, полягала у тому, що вона повірила у «справедливість» соціалістичної ідеї, але не усвідомила того негативу, який насправді переважав. Смерть Софії символічна як вираження антигуманної суті ідеї, за яку Софія і багато її співвітчизників заплатили власним життям.

На відміну від Софії, Панас, який колись був її коханим, характеризується більшою реалістичністю в оцінці суспільних перетворень. Його віра у соціалістичні ідеї втрачала підґрунтя, коли він зміг об'єктивно побачити різницю між гаслами та аморальними і жорстокими методами, спрямованими на знищення України як самостійної держави. Панас з долею іронії, що вже означає

певну моральну перемогу над собою, оцінює результати впровадження соціалістичних ідей, в яких він розчарувався, але не зміг остаточно звільнитись від їхнього впливу, про що свідчать його вимучені репліки у розмові з Софією: «Знаєте що, Софіє: не мучте мене. Ради Бога, не мучте. Досить з мене одного. Я не можу вже думати про це. Я нічого не хочу. Я вже не соціаліст...» [3, с.33].

Їхня розмова свідчить про те, що вони не можуть знайти душевного спокою: Софія повинна була би замислитися над причинами Панасової зневіри у соціалістичних ідеалах, адже саме він ознайомив її із соціалістичним вченням. Панас, хоч і опонує їй, оскільки він уже побачив, на що перетворюються соціалістичні ідеї в дійсності, не зміг перебороти себе на емоційному рівні. Їхне протистояння – болісне для обох, тому що кожен з них як особистість становить цінність для іншого, – ускладнює особисті стосунки між ними. Подібним неузгодженням у взаєминах між близьким людьми, за словами М. Жулинського, «досягається необхідна символізація національної трагедії, яка розколола народ, розкидала його по різних барикадах, а цим самим і порушувала морально-етичні принципи і перестороги» [10, с.63].

Панас намагається відновити душевну рівновагу за допомогою скептичного погляду на змагання обох сил, зайнявши споглядальну, відсторонену від суспільних подій позицію. Але про вболівання за трагедійну долю українського народу і української держави свідчать його емоційні вибухи під час найдраматичніших подій. Він окреслює трагедійність образу українського народу, який об'єднується із більшовиками проти своїх же співвітчизників: «Оттак завжди, завжди, на протязі всієї нашої проклятої нещасної історії. Свої вбивають, свої паршивці!» [3, с.34]. Трагедійні події, що у вигляді братовбивчої війни охоплюють всю країну, і торкаються кожного українця, спонукають Панаса до активних дій. Своє ставлення до перетвореної більшовиками дійсності Панас виражає у розіграній ним гротескній сцені доносу на «контрреволюціонерів». Він не жаліє почуттів Софії і відводить їй роль жорстокої революціонерки, яка пожертвувала батьком і братом. Панас, охоплений почуттям обурення, до якого додається його особисті почуття до Софії, дає дуже жорстку оцінку її позиції. У словах Панаса, які глибоко ранять Софію, відчувається його власний біль і гіркота за діяння чужоземних і своїх більшовиків, результатом чого стає винищення українців, про що із сарказмом він сам і говорить: «Ведь вы только взгляните туда за окно: горы трупов этих подлых украинцев» [3, с.45]. Панас відтворив трагедійність становища українського народу в експресивно окреслений манері, і це свідчить про те, що трагедію українського народу він сприймає як свою власну.

Ознаки трагедійності має і образ Микити Сліпченка. Його готовність судити і покарати власну доньку переростає межі його особистої чи навіть родинної трагедії, а стає віддзеркаленням суспільного лиха. Микита Сліпченко опинився у ситуації, коли нібито він сам обирав свою позицію, а насправді вирішальне значення мала розпалена між двома ворогуючими силами ненависть, що стала причиною неминимного протистояння аж до фізичного знищення між представниками одного народу – і ще трагедійніше – однієї родини. Для Микити Сліпченка – це покарання за зраду українського народу. Його радикалізм стає однією з причин самогубства Софії. Трагедійного окреслення образу Микити Сліпченка та іншим образами п'єси надає віра в допомогу сторонніх сил у боротьбі зі своїми співвітчизниками.

В образі Гликерії Хведорівни втілюється прагнення примирити ідейних супротивників в одній родині: Марка і батька з Тихоном, Софію з батьком, що проєктується на все суспільство. Вона виявляє мудрість у розумінні трагедійної долі українського народу: «Що ж це робиться. Брат на брата. Батько на дітей» [3, с.59].

Трагедію українського народу увиразнюють образи панка Білянкевича, який очікує зиску для себе від громадянської війни, образи більшовиків, призвідців суспільного лиха, що виправдовували і підтримували політику винищення українців як народу (Грінберг, Сем'янніков), які цю політику здійснювали, відібравши в українців право не тільки на духовну і державну суверенність, але і на життя (Сініцин, Подкопаєв, Сорокін).

Трагедійність п'єси «Між двох сил» найповніше розкривається в образі головної героїні Софії Сліпченко. Переживши складний внутрішній конфлікт, під жорстоким тиском зовнішніх обставин, Софія приходить до трагедійного фіналу, тому що вона протиставила себе обом ворогуючим силам, ідейна боротьба, яких виявилася руйнівною для особистості, родини, народу.

Список використаних джерел:

1. Митрополит Іларіон. Книга нашого буття на чужині. Бережімо все своє рідне! Ідеологічно-історичні нариси / Митрополит Іларіон. – Вінніпег : Українське Наукове Богословське Товариство, 1956. – 169 с.
2. Гете Й.-В. Из статті «Про епічну і драматичну поезію» / Й.-В. Гете // Хрестоматія з теорії драми. Особливості драматургічного мистецтва в історичному розвитку. Від античних часів до початку ХХ століття. – К. : Мистецт., 1978. – С. 135-137.
3. Винниченко В. Між двох сил / В. Винниченко // Вітчизна. – 1991. – №2. – С. 20-60.
4. Клочек Г. Психологія наговту у творчості В. Винниченка. На матеріалі оповідань «Солдатики» і «Студент» / Г. Клочек // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2001. – №3. – С. 40-53.
5. Павличко С. Теорія літератури / С. Павличко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 679 с.
6. Гуменюк В. Сила краси: Проблеми поетики драматургії Володимира Винниченка : монографія / В. Гуменюк. – Сімферополь : ВАТ «Сімферопольська міська друкарня», 2001. – 340 с.
7. Мороз Л.З. «Сто рівноцінних правд». Парадокси драматургії В. Винниченка / Л.З. Мороз. – К. : Віпол, 1994. – 208 с.
8. Бойко-Блохін Ю. Драма «Між двох сил» В. Винниченка як відображення української національної революції / Ю. Бойко-Блохін // Слово і час. – 1992. – №7. – С. 17-24.
9. Свєрбілова Т. Персонажі Винниченкових жертв – кати чи жертви? / Т. Свєрбілова // Слово і час. – 1993. – №5. – С. 32-40.
10. Жулинський М. Його пером водила сама історія. Історичні передумови появи драми «Між двох сил» Володимира Винниченка / М. Жулинський // Вітчизна. – 1991. – №2. – С. 60-63.

The article is devoted to defining peculiarities of Volodymyr Vynnychenko's play «Between two forces» in the context of national identification. Attention is paid to investigation of tragical features of a play, to defining of ideological and artistic tendencies, to studying main treats of tragical outlook.

Key words: conflict, national identification, play, tragicalness, hero.

Отримано: 17.02.2015 р.